

Summary

In the article the features of scopes of consideration of businesses are probed in an appeal production in the civil legal proceeding of Ukraine, author position is grounded concerning his concept and essence.

Key words: appeal, appeal production.

Отримано 5.09.2011

М. М. ХОМЕНКО

Михайло Михайлович Хоменко, асистент кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ЕВОЛЮЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ЇХНІМИ ПОСАДОВИМИ ТА (АБО) СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ**

Дослідження еволюції цивільно-правового регулювання відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їхніми посадовими та службовими особами як міри цивільно-правової відповідальності є необхідним для визначення юридичної природи та суті цього правового явища, його місця в сучасній національній правовій системі.

Юридична конструкція відшкодування шкоди, завданої суб'єктами, що мають державно-владні повноваження, пройшла тривалий шлях розвитку.

Перші ідеї цивільно-правового відшкодування шкоди починають зароджуватися у суспільній свідомості вже після періоду кровавої помсти.

Німецький закон салічних Франків¹ і римський закон XII таблиць містили норми, які передбачали відшкодування завданої особі шкоди. Це дозволяло правопорушнику уникнути доволі поширеної у той час вендети.

Зі зростанням авторитету центральної влади у держави з'являється можливість контролювати численні розрізнені клани та племена і, найважливіше здійснювати фіскальну функцію. Це спричинило появу нової юридичної конструкції – публічних деліктів.

Потерпілий вже не був тим єдиним суб'єктом, який міг покарати винувату в завданні шкоди особу, – ця функція перетворилася на виключну функцію держави.

З таким «опубліченням» кримінально-правової відповідальності, «приватне» покарання припиняє своє існування і комплексна за своєю природою відповідальність «розщеплюється» на два види: публічно-правову (кримінальну) та приватно-правову (цивільну) відповідальність.

Це спричинило виокремлення поняття «індивідуальна шкода» зі шкоди суспільної.

Римське приватне право розглядало державу як суб'єкт *ius publicum* (при здійсненні функцій державної публічної влади) та як суб'єкт *ius civile* (в якості рівноправного учасника цивільних правовідносин).

Відповідно до цього випадки завдання шкоди в процесі здійснення державою своїх функцій, порядок відшкодування такої шкоди поділяли на два види: відшкодування шкоди, завданої при здійсненні функцій публічної влади, та відшкодування шкоди, завданої при реалізації приватних інтересів у справах *fiscus*.

Відповідальність за шкоду, завдану державою у справах *fiscus* покладалася на її казну, але з доволі значними обмеженнями.

Державна скарбниця вже у республіканський період Стародавнього Риму вважалася державною касою. Кошти з неї витрачалися лише на державні потреби, в т.ч. для укладення договорів, і лише за розпорядженням Сенату. У разі, якщо держава порушувала умови договору та оскільки договір укладався в інтересах усього римського суспільства, відшкодування збитків здійснювалося з державної скарбниці. Спори зі скарбницею у таких справах тривалий час вирішувалися в особливому адміністративному порядку спеціальними магістратами, у віданні яких перебувало управління скарбницею та її справами.

Казуїстичний характер стародавнього римського права вплинув на розвиток деліктних правовідносин. Лише те протиправне діяння, яке відповідно містилося в нормі закону чи преторському праві, визнавалося деліктом. Перелік деліктів постійно поповнювався, але єдиного чіткого визначення делікту не існувало².

Разом з тим у римському праві будь-яке посягання на інтереси приватних осіб розглядалося як *delicta privata*. Діяло правило *culpa Aquiliana* – класичного генерального делікту. У разі завдання будь-кому шкоди відповідальність у повному обсязі покладалася на конкретних винних осіб, незалежно від сфери заподіяння такої шкоди.

Аквілієвий закон містив значний перелік позовів за фактом скоєного (*in factum*) стосовно деліктів, не передбачених цивільним правом; ці позови *in factum* в Юстиніановому праві кваліфікувалися як квазиделікти.

Зокрема, Аквілієвим законом передбачався позов *in factum* проти судді, який умисно неправильно виніс судові рішення чи недбало виконував свої обов'язки (*si index litem suam fecerit*)³. Суддя, що постановив явно несправедливий вирок чи не з'явився в призначений день для розгляду справи, повинен був відшкодувати завдану його неправомірними діями шкоду потерпілій стороні. У випадку умисних дій судді (*dolus*) він був зобов'язаний відшкодувати всю суму пред'явленого позову, а за наявності вини – штраф, призначений суддею⁴.

Після розпаду Римської імперії і згодом в епоху Середньовіччя особливих змін у питанні відповідальності держави у справах приватного інтересу не відбувається. Зі зміною феодальної формації змінюється і обсяг відповідальності державної скарбниці. Оскільки в процесі буржуазних економічних перетворень встановлюються гарантії недоторканності приватної власності та приватного капіталу, державі вже важко примушувати своїх підданих вступати в цивільно-правові відносини з нею. Тому з метою стимулювання приватних осіб держава суттєво розширює відповідальність державної скарбниці за порушення цивільно-правових зобов'язань. Щоправда, реалізація такої відповідальності різнилася в окремих державах Європи. В Німеччині державна скарбниця у таких відносинах з підданими прирівнювалася до приватних осіб та відповідала на рівні з ними. У Франції, через традиційне превалювання адміністративної влади над судовою, а також у зв'язку з незалежністю першої від останньої, відповідальність державної скарбниці ускладнювалася особливим адміністративним порядком розгляду подібних спорів. В Англії ж взагалі не визнавалася будь-яка відповідальність державної скарбниці.

Середньовіччя характеризувалося зміцненням позицій держави. Державну владу було доведено до абсолютної шляхом її концентрації в руках одного короля (суверена) та вона поширювала свій вплив практично на всі сфери життя суспільства. Проте, незважаючи на таке посилення ролі держави, стан її безвідповідальності продовжував існувати. До того ж, така безвідповідальність уже обґрунтовувалася юридичною теорією суверенітету. Під державою розумілася королівська влада. У цей час панувала теологічна теорія походження королівської влади – король визнавався помазаником божим. Виходячи з цієї теорії, тогочасні юристи вивели правило повної безвідповідальності королівської влади і виходячи з цього держави⁵.

Разом з тим окремі тогочасні нормативно-правові акти передбачали відшкодування шкоди, завданої особами, що мали владні повноваження.

Зокрема, розділ II «Про оборону земську» Статуту Великого Князівства Литовського 1529 р. передбачав відповідальність військових чиновників, які завдали шкоду мирним жителям виловом риби з їхніх вододій, потравою їхніх посівів, руйнуванням їхніх будинків чи огорож. У такому разі винуваті особи були зобов'язані відшкодувати завдану шкоду та сплатити штраф за насилля⁶.

Значний вплив на розвиток теорії відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, справили наукові доробки видатного французького юриста Жана Дома. У XVII ст. він сформулював принцип цивільно-правової відповідальності, який у подальшому було використано розробниками цивільного кодексу Франції 1804 р. у статтях 1382 та 1383.

В епоху буржуазних революцій докорінним чином змінюються погляди суспільства на соціальні цінності й зокрема на право.

Численні дослідники називають XVIII ст. апогеєм розвитку теорії цивільно-правової відповідальності⁷.

Остаточна руйнація феодального ладу та розвиток капіталістичного виробництва спричинили боротьбу буржуазії проти привілеїв дворянства та духовенства, яка відбувалася під гаслами «оздоровлення» суспільства.

У XVIII ст. у Франції та Німеччині видатні просвітники виступають проти церковного та державного абсолютизму з його зловживаннями та тиранією в галузі моралі, думки, права. Панує глибока віра у права людини.

Філософи та просвітники – Руссо, Дідро, Вольтер, Монтеск'є, Гольбах та ін. – піднімають питання цінності людини та цінності її свободи.

Дух цієї епохи докорінним чином змінив і право. Юридична думка знову звертає свої погляди до ідей природного права, що зародилися ще в античному світі. Воно протиставляється праву позитивному, що почасти було продуктом людського свавілля.

Саме тому до кінця XVIII ст. ідея державного відшкодування шкоди, завданої суб'єктами, що мають державно-владні повноваження, отримала загальне визнання та заповонила юридичну думку.

Тогочасних дослідників цікавила проблема відшкодування шкоди особам, підданих кримінальному переслідуванню помилково, без наявності вини як потерпілого, так і тих, хто таке переслідування здійснював.

У кінці XVIII ст. ідея відшкодування державою шкоди, завданої помилковим кримінальним переслідуванням, дуже швидко поширилася у багатьох європейських державах. Її прибічниками та захисниками були: у Франції – Пасторе, в Італії – Філанджієрі, в Англії – Бентам, в Німеччині – Гейнце. Саме завдяки їхнім зусиллям європейські держави поступово почали включати до свого законодавства положення про державну винагороду осіб, яким безвинно було завдано шкоду внаслідок помилкового кримінального переслідування⁸.

У кінці XVIII ст. головну роль у питанні винагороди шкоди приділяли так званій ідеальній (моральній) винагороді – поновленню потерпілого у правах та честі, що пояснюється існуючим на той час зневажливим ставленням до грошей та піднесеним ставленням до поняття честі.

Оскільки ідеальна винагорода не була обтяжливою ані для державної скарбниці, ані для громадськості, вона відразу отримала своє втілення в законодавстві багатьох європейських держав того часу у вигляді повновлення виправданого в правах шляхом публічного оголошення виправдувального вироку та негайного звільнення виправданого з-під варті.

Вперше право на матеріальну винагороду особи, безпідставно піддану кримінальному переслідуванню, було закріплено у статуті пруського короля Фрідріха II (Великого) 1766 р.

Цим статутом передбачалося відшкодування всіх понесених особою, незаконно підданій кримінальному переслідуванню, витрат та виплата відповідно до обставин справи та майнового стану особи винагорода. Таке відшкодування здійснювалося із каси того суду, в якому розглядалася справа.

Тосканське кримінальне уложення 1786 р. передбачало не лише ідеальне, а й матеріальне відшкодування особам, які внаслідок випадкового збігу обставин були звинувачені, деякий час утримувались у в'язниці, але все таки були виправдані судом. Виплати провадилися із спеціально створеної для цього каси, до якої надходили суми, стягнені за судовими вироками у формі штрафів.

Друга половина XIX ст. стала періодом активного розвитку інституту цивільно-правової відповідальності. Цивілістичні наукові кола приділяли значну увагу ідеї відшкодування шкоди, завданої органами державної влади. Саме положення, сформульовані в другій половині XIX ст., і змінили докорінним чином подальше законодавче регулювання цього правового інституту.

Кримінально-процесуальний кодекс Португалії 1884 р. надавав право на відшкодування лише виправданим у порядку перегляду вироку, що набрав законної сили.

У 1886 р. у Швеції, у 1887 р. у Норвегії та у 1888 р. у Данії приймаються окремі, дуже ліберальні на той час закони про відшкодування шкоди особам, що постраждали від кримінального переслідування. Вони передбачали не лише відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої через випадкову помилку, а й покладення на державну казну обов'язку відшкодувати шкоду, завдану з вини конкретних посадових осіб, що здійснюють кримінальне переслідування. При цьому казна отримувала право регресу до винуватих осіб.

Шведський закон, наприклад, вперше закріпив право на відшкодування шкоди за засудженими, яким було призначено більш тяжке покарання, ніж вони заслуговували.

В Австрії у 1872 р. приймається окремий закон про відшкодування шкоди. Право на відшкодування відповідно до цього закону отримують лише виправдані в порядку перегляду вироку, що набрав законної сили, які частково чи повністю відбули покарання.

У 1895 р. були внесені зміни до статуту кримінального судочинства Франції. Відтепер коло осіб, що мали право на винагороду, обмежувалося лише тими, хто був виправданий в порядку перегляду вироку, що набрав законної сили. При цьому казна виплачувала винагороду і тим, хто був підданий переслідуванню з вини недобросовісного потерпілого чи недобросовісного свідка, залишаючи за собою право регресу.

20 липня 1898 р. у Франції було прийнято закон, який передбачав відповідальність держави за шкоду, завдану педагогами⁹ під час виконання ними своїх обов'язків. Відповідно до цього закону в разі, якщо доведено винуватість педагога, тобто державного педагога, шкода, завдана діями такої особи або діями особи, яка перебувала під наглядом педагога, відшкодовувалася у повному обсязі за рахунок державної казни. Така відповідальність держави характеризувалася певними процесуальними особливостями та надавала педагогу персональний імунітет у його стосунках з постраждалою особою¹⁰.

Необхідно зазначити, що відповідальність педагогів була передбачена частинами 6 та 8 ст. 1384 Цивільного кодексу Франції 1804 р. А Закон від 20 липня 1898 р. лише конкретизував положення кодексу Наполеона та зобов'язав державу відшкодувати шкоду, завдану державними педагогами.

Німецька Імперська конституція 1849 р. містила положення про право постраждалого внаслідок незаконного арешту чи незаконного продовження арешту вимагати відшкодування шкоди від особи, яка завдала шкоду, або з державної казни. Незважаючи на те, що дана Імперська конституція ніколи не мала сили чинного закону, в окремих німецьких державах були прийняті закони, що частково дублювали це положення.

У 1900 р. приймається доволі ліберальний статут кримінального судочинства Угорщини, що надав право на відшкодування шкоди особам, які були звільнені від кримінального переслідування до суду, і виправданим, як за первісним вироком, так і в порядку перегляду вироку, що набрав законної сили.

Статут кримінального судочинства Мексики 1871 р. надавав право на відшкодування шкоди виправданним, чия невинуватість не викликала сумніву, за умови, що вони не спровокували переслідування своєю поведінкою. Аналогічно вирішувалося питання і в статуті кримінального судочинства Бразилії 1898 р.

Право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів державної влади у процесі здійснення ними адміністративного управління не визнавалося практично всіма європейськими державами до початку XX ст.

Виняток становили лише окремі німецькі держави. Саме вони першими законодавчо поклали на свою казну відповідальність за дії власних чиновників при здійсненні ними публічної влади. Деякі з цих держав закріпили загальний принцип безпосередньої відповідальності казни за будь-яку незаконну дію своїх органів.

Уперше безпосередню відповідальність держави у вигляді загального правила було встановлено в королівстві Саксонії. Відповідно до рескрипту 1796 р. і параграфу 15 закону 1817 р. казна відповідала безпосередньо за шкоду, завдану посадовими особами, у всіх тих випадках, коли б за правилами цивільного права відповідальність покладалася на самого чиновника¹¹.

В інших державах встановлювалась відповідальність казни в окремих випадках, передбачених спеціальними законами.

Такими, наприклад, були випадки відповідальності казни за збереження депозитів; за збитки, завдані неправильними діями чиновників іпотечних закладів, нотаріусів, судових приставів; відповідальність казни за цензуру, митницю, за заклади зі стягнення непрямих податків, за педагогічний персонал публічних навчальних закладів.

Причому в цих окремих випадках відповідальність не завжди визнавалася безпосередньою. В деяких державах вона була лише субсидіарною.

Французький законодавець до середини ХХ ст. не сприймав відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними діями урядових агентів у процесі здійснення ними повноважень адміністративної влади.

До Великої Французької революції у Франції, як і в Англії, панувала теорія суверенітету Корони, що не визнавала її відповідальність у публічно-правовій сфері. Але, на відміну від Англії, суверенітет французького короля поширювався і на дії його агентів. Франція – одна з небагатьох європейських країн, де держава настільки сильно «захищала» власну адміністрацію та чиновників. Якщо в Англії постраждали від незаконних дій чиновника міг безпосередньо звернутися до суду за захистом порушених прав та відшкодуванням за його рахунок понесених збитків, то у Франції існувала так звана адміністративна гарантія діяльності чиновника, що перешкождала притягненню останнього до відповідальності чи пред'явленню до нього позовів.

Консерватизм англійського законодавця не дозволяв йому порушити традиційний для Англії принцип недоторканності Корони. Лише в 1947 р. англійським парламентом було прийнято *The Crown Proceedings Act* (закон про судочинство за участю Корони), яким одночасно було відмінено процедуру *petition of rights* та визнано безпосередню деліктну відповідальність Корони за шкоду, завдану її службовцями при здійсненні ними публічних владних повноважень у сфері адміністративного управління.

Законодавство Російської імперії не містило норм, що встановлювали загальний принцип відповідальності держави за будь-яку шкоду, завдану неправомірною поведінкою чиновників при здійсненні ними управлінських функцій.

Законодавству Російської імперії були відомі кілька приватних випадків, коли шкода, завдана державою в публічно-правовій сфері, відшкодовувалася безпосередньо з казни. Такою, наприклад, була відповідальність казни за пропажу товару, зданого в пакгауз (склад митниці). Але таких випадків було вкрай мало, і вони були, скоріше, винятком, ніж правилом¹².

Стаття 407 Цивільного кодексу УСРР 1922 р. містила правило, відповідно до якого державна установа відповідала за шкоду, заподіяну неправильними службовими діями службової особи, вчиненими під час здійснення цією особою функцій влади, тільки у випадках, окремо зазначених у законі, якщо при тому неправильність дії службової особи визнавалася належним судом або адміністративним органом. Державна установа звільнялася від відповідальності, коли потерпілий вчасно не оскаржив неправильної дії. До того ж державній установі надавалося право на регрес до особи, що завдала шкоду в розмірі виплаченої потерпілому винагороди.

Приміткою до ст. 407 ЦК УСРР передбачалася відповідальність держави за аварії, заподіяні з вини державних морських лоцманів. Проте така відповідальність обмежувалася розмірами аварійних фондів за окремими морями (ст. 13 Положення про портові збори та плату за послуги, що подаються в портах Союзу РСР)¹³.

Інших нормативних актів, що передбачали би відповідальність державних органів, майже не існувало, отже шкода, заподіяна посадовими особами державних установ, практично не відшкодовувалася¹⁴.

25 квітня 1928 р. до ЦК УСРР 1922 р. було внесено ст. 407¹, яка передбачала, що обмеження майнової відповідальності, встановлене ст. 407 ЦК УСРР 1922 р., не поширювалося на випадки втрати (знищення, викрадення, розтрати, загублення, привласнення, видачі неналежній особі тощо) або пошкодження майна, прийнятого державною установою в особі уповноважених нею на це службових осіб або інших службовців, від громадян, що повинні були або мали право передати це майно даній установі на підставі вимог закону, судового рішення, законного наказу адміністративного органу або наказу адміністрації, що ґрунтується на правилах внутрішнього розпорядку, які діяли у цій державній установі.

У зазначених випадках у разі втрати грошей або інших цінностей, визначених родовими ознаками, державна установа повинна була сплатити особі, яка їх внесла, або особі, на користь якої зроблено внесок, таку саму суму грошей або повернути такі самі цінності; в разі втрати або пошкодження іншого майна державна установа повинна була покрити потерпілому позитивне пошкодження майна. Державна установа звільнялася від відповідальності за умови встановлення, що пошкодження виникло внаслідок властивостей самого майна, прийнятого державною установою, або виникло через непереборну силу¹⁵.

Деякі науковці розглядали положення ст. 407 у широкому розумінні: як відповідальність не лише державної установи за шкоду, завдану неправильними службовими діями посадової особи у випадках, вказаних законом, а й як відповідальність держави за владні дії її посадових осіб¹⁶. Дана позиція була підтримана надалі К. А. Флейшиц, яка пропонувала поширювати дію ст. 407 на завдання шкоди будь-яким державним органом¹⁷.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. дещо змінив положення та встановив різні правові режими відшкодування шкоди у сфері адміністративного управління залежно від того, хто виступав потерпілим у таких відно-

синах. Так, відповідно до ст. 442 ЦК УРСР 1963 р. шкода, заподіяна громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків у сфері адміністративного управління, відшкодовувалася на загальних підставах, якщо інше не передбачалося законом. Тобто необхідно було довести наявність підстави відповідальності (заподіяння шкоди) та всі умови відповідальності (протиправність поведінки, наявність причинно-наслідкового зв'язку та вини). За шкоду, заподіяну такими діями юридичним особам, відповідальність наставала в порядку, встановленому законом. За відсутності спеціального закону, про який йшлося у ст. 442, суди відмовляли юридичним особам у відшкодуванні заподіяної шкоди¹⁸.

Стаття 443 ЦК УРСР 1963 р. (у редакції Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 20.05.85 р. № 278-XI) регламентувала порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду. Ця законодавча норма містила правило, відповідно до якого шкода, заподіяна громадянину внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування взяття під варту як запобіжного заходу, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі *незалежно від вини* (курсив автора – М.Х.) службових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду в порядку, встановленому законом.

Необхідно зазначити, що тривалий час не приймали нормативно-правові акти (законодавчі акти), що регламентували би порядок відшкодування такої шкоди вищезазначеними органами та їхніми посадовими особами.

Конституція УРСР 1978 р. у ч. 3 ст. 56 закріпила правову норму, відповідно до якої громадяни Української РСР мали право на відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків.

Проте ст. 56 Конституції УРСР 1978 р. не було вирішено питання про суб'єкта відповідальності за таке завдання шкоди. Разом з тим ч. 1 та ч. 2 ст. 56 містили бланкетні норми, що передбачали прийняття спеціального закону, яким визначались би строки та порядок оскарження владних діянь¹⁹.

18 травня 1981 р. на виконання вищезазваної конституційної норми Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків», яким було затверджено Положення про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, а також Інструкцію із застосування цього Положення, затверджену Міністерством юстиції СРСР, Прокуратурою СРСР, Міністерством фінансів СРСР 2 березня 1982 р.

Останні нормативні правові акти вперше визначили державу як безпосереднього суб'єкта відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними актами органів влади. Проте, як і раніше, не було встановлено відповідальність держави за шкоду, завдану юридичним особам, відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними діями органів представницької влади в результаті прийняття ними незаконних нормативних правових актів.

Відповідно до ст. 1 Указу шкода, завдана громадянину СРСР незаконними діями державних та громадських організацій, а також їхніх посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків у сфері адміністративного управління, відшкодовується на загальних підставах (ст. 88 Основ цивільного законодавства Союзу СРСР та союзних республік; далі Основи), якщо інше не передбачено законом. Стаття 2 Указу містила положення, відповідно до якого шкода, завдана громадянину в результаті незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування в якості запобіжного заходу взяття під варту, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього розслідування, прокуратури та суду²⁰.

30 жовтня 1981 р. були внесені зміни до Основ РСР та союзних респ. і ст. 89 отримала такий зміст: шкода, завдана громадянину незаконними діями державних та громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків у сфері адміністративного управління, відшкодовується на загальних підставах (ст. 88 Основ), якщо інше не передбачено законом. За шкоду, завдану такими діями організаціям, відповідальність настає в порядку, встановленому законом. Шкода, завдана громадянину в результаті незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування в якості запобіжного заходу взяття під варту, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду в порядку, встановленому законом²¹.

Суттєво різнився підхід законодавця до визначення цивільно-правової відповідальності за незаконні дії державних органів (крім правоохоронних органів та суду) та цивільно-правової відповідальності правоохоронних органів та суду за шкоду, завдану громадянам незаконними службовими діями: якщо за шкоду, завдану правоохоронними органами та органами суду (незалежно від вини), наставала відповідальність власне держави, то шкоду, завдану громадянам іншими державними установами (органами), повинні були відшкодовувати безпосередньо ці установи (органи)²².

Стаття 127 Основ 1991 ір., закріпила норму, відповідно до якої шкода, завдана громадянину або юридичній особі незаконними діями державних органів, а також посадових осіб при виконанні ними обов'язків у сфері адміністративного управління, відшкодовується на загальних підставах, якщо інше не передбачено

законодавчими актами (ч. 1 ст. 127 Основ 1991 р.). Шкода, завдана громадянину в результаті незаконного за-судження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного взяття під варту чи взяття підписки про невиїзд, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду в порядку, встановленому законодавчими актами (п. 1 ч. 2 ст. 127 Основ 1991 р.). Шкода, завдана громадянину або юридичній особі в результаті іншої незаконної діяльності органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, відшкодовується на загальних підставах (п. 2 ч. 2 ст. 127 Основ 1991 р.)²³.

Основи 1991 р. уперше встановили відповідальність за шкоду, завдану незаконними діями державних органів, а не державних установ, як це було в ЦК УСРР 1922 р., ЦК УРСР 1963 р., Основах 1961 р., Конституції УРСР 1978 р. та Указі 1981 р. і не передбачили іншого (спеціального) порядку відшкодування шкоди юридичним особам, як це було раніше, до того ж за шкоду, завдану не лише незаконними діями посадових осіб державних органів, а й власне державних органів.

¹ La loi germanique des Francs saliques (фр.). – див., напр., P. Jourdain. Les principes de la responsabilité civile. 7e édition. Dalloz. 2007. – 170 p.

² Безклубий І. А. Обязательства из деликтов в Древнем Риме. // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / Под ред. Р. А. Майданика – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – С. 302.

³ Гарсиа Гаррuido М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / Перевод с испанского; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005. – С. 465.

⁴ Див., наприклад, Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие. – К.: Выща шк., 1990. – С. 257; Подопригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 422.

⁵ Михайленко О. В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике / О. В. Михайленко. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 4.

⁶ Цит. по: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1168 с.

⁷ Див., наприклад, Viney G., Jourdain P. Les conditions de la responsabilité. 3e édition. L.G.D.J. 2006. – 1400 p. (série “Traité de droit civil”); La responsabilité civile européenne de demain. Projets de revision nationaux et principes européens. Edité par Bénédicte Winiger. Schulthess 2008. – 376 p. (série “Droit de la responsabilité”, Colloque international a l’Université de Genève); S.Petit. La responsabilité civile des agents des trois fonctions publiques. 2e édition. Berger-Levrault. 2001. – 194 p. (série “Gestion publique”); P.Conte, P.Maistre du Chambon. La responsabilité civile délictuelle. Presses universitaires de Grenoble. 2000. – 172 p.; P. Jourdain. Les principes de la responsabilité civile. 7e édition. Dalloz. 2007. – 170 p.

⁸ Михайленко О. В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике / О. В. Михайленко. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 7–8.

⁹ Даним Законом поняттю «педагог» надавалося поширене тлумачення. Зокрема, до «педагогів» Закон від 20 липня 1898 р. відносив осіб, що працювали в державних початкових та середніх навчальних закладах, вищих навчальних закладах, а також державних вихователів, директорів перелічених навчальних закладів.

¹⁰ Jourdain P. Les principes de la responsabilité civile. 7e édition. Dalloz. 2007. – P. 112–113.

¹¹ Михайленко О. В. Вказана праця. – С. 17.

¹² Необхідно зазначити, що в Російській імперії темі відповідальності держави за дії посадових осіб в основному свої дослідження присвячували представники державного, адміністративного права. Цивілісти більшу увагу приділяли проблемі цивільної відповідальності безпосередньо посадових осіб та суддів, а не самої держави. Вважалося, що питання відповідальності казни в публічно-правовій сфері більше стосується царини державного права, аніж цивільного. З цієї причини укладачі проекту Цивільного уложення Росії не включили положення про відповідальність держави ані до його першої, ані до другої редакції.

¹³ Цит. по: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 728.

¹⁴ Отраднова О. О. Недоговірні зобов’язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О. О. Отраднова. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 108.

¹⁵ Цит. по: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 729.

¹⁶ Див., наприклад: Варшавский К. М. Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда другому. М., 1929; Шварц Х. И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. – М., 1939.

¹⁷ Флейшиц Е. А. Ответственность государства по ст.ст. 407, 407-а ГК РСФСР и соответствующим статьям ГК других союзных республик // Научная сессия, посвященная 20-летию существования Всесоюзного института юридических наук (1925–1945): Тезисы докладов. – М., 1946. – С. 27.

¹⁸ Отраднова О. О. Недоговірні зобов’язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О. О. Отраднова. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 108.

¹⁹ Необхідно зазначити, що спеціальний закон про порядок притягнення до відповідальності держави за незаконні дії правоохоронних органів та суду так і не було прийнято.

²⁰ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей. Ведомости Верховного Совета СССР, 1981. – № 21. – Ст. 741.

²¹ Цит. по: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 762.

²² Андреев Ю. Н. Гражданско-правовая ответственность государства по деликтным обязательствам: Теория и судебная практика. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 30.

²³ Цит. по: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 946–947.

Резюме

Статтю присвячено дослідженню еволюції цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їхніми посадовими та (або) службовими особами.

Ключові слова: відшкодування шкоди, цивільно-правова відповідальність, вина, деликтне зобов'язання.

Резюме

Статья посвящена исследованию эволюции гражданско-правового регулирования отношений по возмещению вреда, причиненного органами государственной власти, их должностными и (или) служебными лицами.

Ключевые слова: возмещение вреда, гражданско-правовая ответственность, вина, деликтное обязательство.

Summary

This article is devoted to research of evolution of civil law regulation of compensation for losses caused by state authorities and their officials.

Key words: compensation for losses, civil responsibility, fault, non-contractual obligation.

Отримано 9.11.2011

Д. В. ШКРЕБЕЦЬ

Дмитро Васильович Шкребець, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Поняття і основні ознаки доказів у цивільному судочинстві викладено у ст. 27 ЦПК України, за якою доказами в цивільній справі є будь-які фактичні дані, що містять інформацію про обставини, необхідні для правильного вирішення справи; носіями такої інформації є точно визначені засоби доказування, одержання цієї інформації судом здійснюється в порядку, визначеному законом. Отже, відповідно до зазначеної статті доказами в справах у цивільному судочинстві будуть одержані з передбачених законом і допустимих ним засобів доказування у визначеному порядку будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

Наявні в теорії цивільного процесу погляди, що доказами в цивільних справах виступають тільки фактичні дані, відривають докази від їхньої процесуальної форми – засобів доказування, без яких вони не можуть бути залучені до цивільного процесу. Визнання доказами як фактів об'єктивної дійсності, а також засобів встановлення цих даних не повністю відповідає ст. 27 ЦПК України. Докази в цивільному процесі характеризуються сукупною єдністю: змістом, яким є фактичні дані, що інформують про обставини, необхідні для правильного вирішення справи; процесуальною формою, в якій закладено таку інформацію – засоби доказування; встановленим процесуальним порядком одержання, дослідження й оцінювання змісту і процесуальної форми (доказової інформації і засобів доказування).

Зміст доказів – сукупність фактичних даних про обставини, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Обставинами будуть юридичні факти – дії (бездіяльність) і події. Фактичні дані як доказова інформація можуть виступати в безпосередній і опосередкованій формах – прямого або побічного доказу.

Процесуальна форма доказів – засоби доказування є джерелами інформації про фактичні дані. Статтею 27 ЦПК України (ч. 2) встановлено п'ять процесуальних форм одержання фактичних даних: пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, письмові докази, речові докази, висновки експертів. Але в процесуально-правовому становищі сторін перебувають заявники й заінтересовані особи в справах, що виникають з адміністративно-правових відносин і окремого провадження, а також інші особи, які беруть участь у справі. Вони подають докази (ст. 30 ЦПК України), дають письмові та усні пояснення суду (ст. 180 ЦПК України), в яких міститься інформація про фактичні дані, одержані в результаті особистого спостереження або від інших осіб, що мають значення для правильного вирішення справи. Тому пояснення таких осіб є засобом доказування¹.